

La funció de les llegendes en la historiografia

EULÀLIA DURAN
Universitat de Barcelona

La meua intenció és aportar algunes reflexions sobre el sentit de la proliferació de llegendes en els textos historiogràfics catalans del segle XVI. D'entrada, pot semblar un contrasentit: ¿fins a quin punt és lícita una relació entre història i llegenda? Em limitaré només a algunes de les llegendes més significatives. Recordem, en primer lloc, què entenien per història els humanistes del Renaixement.

1. Realitat i ficció

La historiografia de qualsevol època ha tingut sempre, al marge de la funció informativa, un *caràcter ideològic* que depèn dels aires del temps, dels aires del poder i de la mentalitat de l'historiador. Aquest aspecte ens interessa especialment tenint en compte que, sovint, el text historiogràfic és més valuós per a la comprensió de l'època de l'historiador que no per la informació històrica que aporta.

La història formava part de l'ensenyament de la retòrica i, per tant, del curs propedèutic de les humanitats. Això vol dir que, en principi, els historiadors sortien de les files dels estudiants universitaris, batxillers o mestres d'arts i, és clar, dels que havien prosseguit estudis superiors de dret, de medicina i, en especial, de teologia. Això explica l'elevat nombre d'historiadors eclesiàstics, tant regulars com seculars, en especial canonges i bisbes. També alguns nobles s'afegiren al conreu de la història, ja que, si bé no assistien a les aules universitàries, estudiaven

amb preceptors particulars; però el seu interès se centrava sobretot en l'estudi de la genealogia i de les gestes dels avantpassats de la família. Tot i amb això, les humanitats eren el camp propi dels ciutadans honrats i cavallers que des del final del segle XV formaven, de fet, un sol grup dirigent urbà. Els estaments populars se'n trobaven marginats amb una sola excepció, la d'alguns notaris, que avesats, per ofici, a donar fe d'esdeveniments coetanis i a cercar papers justificatius en els arxius, engruixiren les files d'historiadors, especialment com a cronistes o dietaristes.

La història era considerada una *narració elegant i persuasiva*. Aquesta elegància provenia del seu caràcter retòric (perquè havia d'ensenyar, però també *delectar* i *moure*); però es distingia de la retòrica per la seva recerca de la veritat i per l'intent d'esquivar tot partidisme. La narració històrica estava obligada a narrar la successió dels fets, però també a descriure'n les causes i les conseqüències en un discurs travat i *ornamentat*.

Els historiadors partien de la definició clàssica de Ciceró, al capítol II del *De oratore*, «testimoni dels temps, llum de veritat, vida de la memòria, mestra de la vida, missatgera de l'antiguitat», definició acceptada i glossada reiteradament en els pròlegs. Destacaven la veritat històrica, el fer reviure el passat i el mestratge que aquest podia aportar. Amb tot, no existia cap model teòric clàssic i els humanistes historiadors hagueren de reflexionar per primera vegada sobre el caràcter i la naturalesa de la història que la diferenciés de la filosofia i de la poesia. Al costat dels temes universals abstractes de la filosofia, al costat dels personatges universals creats per la ment del poeta, hi havia el món dels *temes universals "vers"* de la història, expressats a través de personatges o fets verídics.¹

Calia, és clar, garantir la veritat i això féu emergir un nou factor: la necessitat de l'aplicació de l'esperit crític com a mesura imprescindible per a un bon coneixement del passat. És el que aportà l'humanista italià Lorenzo Valla, al famós proemi a la seva *Història del rei Ferran* de

¹ DURAN, Eulàlia, «L'humanisme català i la cort de Nàpols», dins ROQUE, Maria Àngels, ed., *Estètica i valors mediterranis a Catalunya*, Barcelona, Proa (La mirada social), 2001, 51-60.

Nàpols (1445)² quan reclamava per a la història una capacitat crítica per distingir el que era fruit de les passions, dels errors, de la vanitat o de la credulitat dels contemporanis. Tanmateix, no qüestionava la utilització d'ornaments retòrics per a fer més comprensible la pròpia veritat.³ Tampoc ho qüestionà l'humanista valencià Joan Lluís Vives tot i que insistia en la *utilitat* educadora i exemplar de la història a més de la seva condició específica de ser vertadera.

Realitat i ficció continuaven, doncs, entreteixides. L'impressor barceloní Jaume Cortei, que firmà la dedicatòria de l'edició de la *Crònica* de Ramon Muntaner el 1562, després de recordar que el prestigi de tota ciència li venia del *profit* i del *delit* que aportava, afirmava que la història superava tota altra ciència tant per la seva utilitat com per la seva *honestat voluptat*. Perquè, afegia:

si ... legim atentament los llibres dels antics i moderns filòsofs i, per a la recreació particular, escudrinyam les falagueres invencions dels poetes, quant ab més compliment trobarem tot açò junt en la història!⁴

De la mateixa manera el poeta mataroní Joan Pujol defensà el 1573 la utilització de «ficcions poètiques» en el seu poema èpic, pretesament verídic, sobre *La batalla de Lepant*:

hi trobaran algunes ficcions poètiques y altres coses que devien a la veritat, emperò si bé seran mirades y advertidas, veuran que són per més ornament de la obra y que per axò no-s dexa l'orde del verdader succés del que en ellas tracta.⁵

² VALLA, Laurentius, *Historiarum Ferdinandi Regis Aragoniae*, Parisiis, ex aedibus Simonis Colinaei, 1521 [ed. facs. a cura de LÓPEZ ELUM, Pedro, València (Textos Medievales, 41), 1970], 17-22.

³ REGOLIOSI, Mariangela, «Lorenzo Valla e la concessione della storia», dins *La storiografia umanistica, Atti del Convegno Internazionale di studi Messina 22-25 Ottobre 1987*, vol. II, Messina, Editrice Sicania, 1992, 549-571.

⁴ DURAN, Eulàlia i Josep SOLERVICENS, eds., *El Renaixement a la carta*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana, 1996, 132.

⁵ PUJOL, Joan, *La singular y admirable victòria que per la gràcia de N.S.D. obtingué el Sereníssim senyor Don Juan d'Àustria de la potentíssima armada turquesca*, Barcelona, 1573. Per a una versió normalitzada, PUJOL, Joan, *Obra poètica* (ed. Anton KARL-HEINZ), Barcelona, Edicions 62 (Antologia Catalana), 1970, 15.

Per commoure el lector els historiadors recorrien, per tant, com a recurs retòric, als diàlegs, les arengues, les cartes, les oracions, els mites i, també, les *llegendes*. Entenem per llegenda tot relat considerat com a verídic (amb independència que ho sigui o no realment) que presenta una acció localitzada en l'espai i en el temps i que és construïda entorn d'un heroi amb nom propi.⁶

La línia de separació entre relació vera i fictícia és molt prima. Per això, a vegades es fa difícil de destriar una de l'altra. No és tant el cas de les cròniques generals, en què els episodis llegendaris responen a unitats narratives tancades, però sí d'altres tipus de text que utilitzen la història en un marc de ficció. Per exemple els poemes èpics glossats i les epístoles, en llatí, sobre les Germanies valencianes escrits per l'humanista valencià Joan B. Anyés, testimoni dels fets,⁷ el poema èpic de Joan Pujol sobre la batalla de Lepant, o la forma literària dels col·loquis utilitzada per Cristòfor Despuig.⁸ La història política, al revés de l'anomenada antiquària, no havia trobat encara el seu propi camí o espai. D'aquí la dificultat a vegades d'incloure-la en un o altre gènere literari. I explica que s'hagi pogut identificar els *Col·loquis* de Despuig com història local. La temàtica històrica podia ser utilitzada en qualsevol context i aquesta indefinició perduraria fins l'aparició dels erudits del segle XVIII, llevat del cas d'alguns historiadors "antiquaris", com Lluís Ponç d'Icard i les seves *Grandeses de Tarragona*,⁹ que se situa més aviat amb el que després esdevindria l'arqueologia com a ciència.

La utilitat de les llegendes en els textos historiogràfics és diversa. Podia servir simplement de *parèntesi* en un discurs o sermó per no cansar el lector o l'auditori. La *dramatització* d'un fet podia ajudar a commoure el lector i aconseguir així la seva complicitat o persuadir-lo. Podia servir d'*exemple* a seguir, com en el cas dels sermons. Podia incorporar miracles i fets extraordinaris per aportar un major carisma, o diàlegs,

⁶ GRIMALT, Josep A., «La catalogació de les rondalles de mossèn Alcover», *Randa*, 7 (1978), 12-13.

⁷ ANYÉS, Joan Baptista, *Apologies* (intr. i est. d'Eulàlia DURAN; ed. i trad. de Martí DURAN), Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2001.

⁸ DESPUIG, Cristòfor, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (ed. Eulàlia DURAN), Barcelona, Curial, 1981.

⁹ DURAN, Eulàlia, ed., *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona, Curial (Biblioteca Torres Amat), 1984.

arengues, epístoles, oracions, mites, per donar-li un major dramatisme. Les llegendes històriques, tanmateix, acostumaven a tenir, sobretot, una utilitat política. Els historiadors no qüestionen la veracitat de les llegendes, sinó només la seva utilitat.

Un exemple representatiu d'aquesta actitud és la de l'arxiver barceloní Pere Miquel Carbonell, que criticà la difusió de la llegenda d'Otger Cataló i dels nou barons, llegenda que servia per explicar una de les etimologies de la paraula "català" i "Catalunya". El cas és que Carbonell reivindicava una nova etimologia, l'anomenada neogòtica, que considerava que els termes "català" i "Catalunya" provenien més aviat de "terra de gots" o "Gotolandia" (de gots i alans):

fins al temps de Carolo Calvo emperador, no legim aquests noms de catalans sinó que dita provincia se nomenà ... *Hespanya gòthica*.¹⁰

Considerava que aquesta nova etimologia era més *útil* i estava, a més, en sintonia amb el major predicament que anaven adquirint els gots com a origen de les dinasties comtals catalanes, com ja ho eren també de les monarquies castelleses. Era un camí difós, pel que fa a la historiografia catalana, pel cardenal Joan Margarit, i tindria una llarga fortuna.¹¹ Es tractava de confirmar l'herència goda com a justificació de l'anomenada reconquesta del territori peninsular dominat pels musulmans. Per tant, Carbonell menyspreava la llegenda d'Otger Cataló no per la seva falsedat sinó per la seva inutilitat i possiblement per la seva perillositat, degut a què les vel·leïtats franceses d'apoderar-se de Catalunya basant-se en uns possibles drets d'iniciativa en la conquesta contra els musulmans s'havien activat de nou durant la Guerra contra Joan II. Res a veure, doncs, amb l'esperit crític.

Un altre exemple el devem al donzell tortosí Cristòfor Despuig,¹² que desestimà la llegenda dels reis mítics hispànics inventada per Annio de Viterbo que feia retrocedir els orígens genealògics dels monarques hispànics a uns sis-cents anys abans de la fundació de Troia, i que

¹⁰ CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya* (ed. Agustí ALCOBERRÓ), vol. I, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics), 1997, 117.

¹¹ TATE, Robert Brian, «Margarit i el tema dels gots», dins *V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra 1-6 d'octubre de 1979)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, 151-168.

¹² DESPUIG, Cristòfor, *Los col·loquis de la insigne...*, cit., 142-145.

coneixia bé per haver-la publicat Pere Antoni Beuter.¹³ En canvi, reprengué la llegenda de Túbal com a primer poblador de la Península ibèrica, que s'instal·là, segons ell, a Tortosa. Aquesta versió li era més útil. Despuig s'indignà, per altra banda, amb l'historiador aragonès Jerónimo Zurita perquè no havia inclòs, als seus *Anales*, l'explicació de la llegenda d'Otger Cataló:

si fóra perjudicial o donara deslustre a Catalunya, no fóra mal fer-hi contrari, encara que no fos ab bon fonament...

És habitual considerar que Zurita la desestimà per sentit crític. Però potser és més exacte pensar que, en realitat, la raó era que la llegenda no li era útil, perquè ell tenia com a objectiu primordial mitificar els reis aragonesos i no li interessava gens prestigiar la línia dels comtes catalans. D'altra banda, no desestimà pas altres llegendes medievals que li podien ser útils, com la dels orígens mítics de Sobrarb.

Al darrer terç del segle XVI, el catedràtic lul·lià barceloní Francesc Calça inaugurarà una nova llegenda que havia de substituir la d'Otger Cataló i la neogoda. L'exposà en el catàleg de retrats dels sobirans de la Corona d'Aragó que la Generalitat encarregà al pintor italià Filippo Ariosto el 1587. La novetat radica en el fet que Calça inaugurarà la llista amb el retrat ideal de quatre reis moros. Pretenia amb això justificar que Catalunya s'havia alliberat per pròpia iniciativa i amb total independència d'altres sobirans, com els reis francs. La solució trobà molta oposició i finalment els reis moros van ser substituïts per gots.¹⁴ Aquestes opcions no tenien massa a veure amb l'esperit crític, o amb la manca d'esperit crític, sinó més aviat amb la intencionalitat política.

¹³ NANNI, Giovanni, *De primis temporibus et quatuor et viginti regibus Hispaniae et eius antiquitate*, dins NANNI, Giovanni, *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Romae, Eucharius Silber, 1498. Aquests *Commentaria* d'Annio de Viterbo estaven dedicats als Reis Catòlics. Va reprendre'ls BEUTER, Pere Antoni, *Segunda parte de la Coronica general de España y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, València, Ioan de Mey, 1551.

¹⁴ GALDEANO CARRETERO, Rodolfo, *La serie iconográfica de los monarcas de Catalunya-Aragón de Filippo Ariosto para el Palau de la Generalitat (1587-1588)*, Universitat de Girona, 2002 [Treball de Recerca inèdit, dir. Joaquim GARRIGA].

2. Algunes llegendes catalanes

Com es gestaven les llegendes? Sovint, el procés seguit era similar a l'utilitzat en la redacció dels textos historiogràfics. És a dir, els historiadors copiaven i adaptaven com ho feien amb els textos narratius històrics en general.¹⁵ En alguns casos, algunes llegendes medievals foren enriquides amb passatges nous inspirats a vegades en altres llegendes foranes i reelaborades en el seu conjunt. Aquest seria el cas de Pere Antoni Beuter, el forjador de la llegenda de “Les Quatre barres de sang”, que amplià i adaptà d’una llegenda relacionada amb el llinatge castellà dels Córdoba, inclosa al *Nobiliario vero* d’Hernán Mexía, publicat el 1492 a Sevilla.¹⁶ O el d’Onofre Manescal, que incorporà al seu *Sermó*, predicat a Barcelona el 1597, una nova versió de la llegenda “De la pèrdua d’Espanya”. Aquesta és explicada amb un to narratiu de ficció, de manera molt minuciosa i complexa (ocupa nou folis), com si es tractés d’un llibre de cavalleries, amb incorporació de cartes i de tota una sèrie d’extensos episodis novel·lesc. No es tractava, però, del producte d’una imaginació exuberant. Manescal es limità a traduir del castellà al català la *Verdadera Historia del rey don Rodrigo, compuesta por Abulcáçim Tárif*, versió publicada feia poc pel falsari morisc Miguel de Luna.¹⁷ Però la seva inclusió demostra la utilitat d’explicar un fet transcendental com era l’entrada dels musulmans a Espanya el 711 buscant un reu expiatori en el comte Julià i la seva traïció. La utilitat per als cristians era evident: a la monarquia castellana primer —i a partir del final del segle XV també la catalana (els Trastàmara d’origen castellà)— els interessava demostrar la línia contínua des dels reis visigots al reis medievals, passant per alt el parèntesi musulmà per tal de justificar el llarg procés de l’anomenada “reconquesta”.

¹⁵ CORTADELLAS I VALLÈS, Anna, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d’Aragó (segles XIII-XVI)*, Barcelona, Curial / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001.

¹⁶ RIQUER, Martí de, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, 28.

¹⁷ LUNA, Miguel de, *Verdadera historia del rey don Rodrigo*, Granada, Rene Rabut, 1592. Aquesta font ha estat identificada per GARCIA MORELL, Anna, *Aproximació al Sermó del Sereníssim senyor Don Jaume Segon d’Onofre Manescal*, Barcelona, 1993 [Tesi de llicenciatura inèdita, dir. Eulàlia DURAN], 30-31.

2.1. LLEGENDES AL SERVEI DEL PODER

La majoria de les llegendes històriques medievals catalanes estaven lligades a la dinastia comtal i reial catalana formant veritables cicles llegendaris: el cicle d'Otger Cataló i els nou barons de la fama, que pretenien explicar l'origen de la seva noblesa catalana i en general dels seus habitants;¹⁸ el de Guifré el Pelós, origen de la independència de Catalunya respecte als emperadors francs;¹⁹ el de Jaume I, que conquerí i cristianitzà els regnes de València i de Mallorca.²⁰ Aquests cicles perduren al llarg del segle XVI i aglutinen nous petits cicles. Seria el cas de la llegenda de l'origen de "Les barres de sang", que explicava dramàticament l'origen de l'escut de Catalunya i que Pere Antoni Beuter aplicà a Guifré el Pelós.²¹ O bé el cas de la llegenda de fra Garí, vinculada també al comte Guifré, de tradició medieval però difosa per l'abat de Montserrat Pedro de Burgos el 1514 i sobretot per l'esmentat Pere Antoni Beuter el 1551, que explicava l'origen extraordinari del monestir de Montserrat.²²

A partir de Ferran II el Catòlic i dels seus successors ressorgí una vella estratègia. El recurs a la santedat havia fracassat sempre pel que fa als reis catalans, i el darrer exemple de Carles de Viana era encara ben viu. Per això fou substituït per un altre tipus de llegenda que procedia de la interpretació interessada dels textos bíblics, en especial de l'Apocalipsi i dels llibres dels Profetes. Es tracta de la literatura profètica de caire *apocalíptic* i *mil·lenarista* que identificava successivament els reis vivents amb l'anunciat Monarca universal dels Darrers Temps en una lluita política d'àmbit europeu, ja que els reis de França i els emperadors germànics també s'hi sentien implicats. En el cas hispànic, afavorien aquesta identificació alguns signes que semblaven respondre als fets anunciats per les profecies reservades al Monarca universal: l'expulsió dels jueus d'una banda i la conquesta de Granada de l'altra havien

¹⁸ COLL I ALENTORN, Miquel, «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons», *Estudis Romànics I* (1947-1948), 1-47. Va ser reeditat a COLL I ALENTORN, Miquel, *Llegendari*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 7-50.

¹⁹ COLL I ALENTORN, Miquel, «Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda», dins COLL I ALENTORN, Miquel, *Llegendari*, cit., 51-135.

²⁰ RIQUER, Martí de, *Llegendes històriques catalanes*, cit., 49-103.

²¹ RIQUER, Martí de, *Llegendes històriques catalanes*, cit., 13-48.

²² BEUTER, Pere Antoni, *Segunda parte de la Corónica...*, cit.

restaurat a Espanya, en teoria, una sola religió, la catòlica, condició necessària per a la vinguda del mil·leni de pau anunciat i esperat. Carles V i la seva política al Nord d'Àfrica, pressuposant el seu camí cap a Jerusalem, la victòria de Lepant contra els turcs en època de Felip II, s'inscrivien igualment en la línia del restabliment d'una sola religió.²³

2.2. LLEGENDES AL SERVEI DEL CONTRAPODER

Tanmateix, algunes llegendes originades el segle XV arran del Compromís de Casp prenen un altre caràcter. Semblen ser una novetat: no estan al servei de la monarquia regnant com era habitual sinó en contra d'aquesta. Són llegendes elaborades contra la casa de Trastàmara i al voltant d'algunes personalitats de sang reial amb drets a la successió però que no arribaren a regnar, com el comte Jaume d'Urgell o el príncep Carles de Viana. Es tracta de mitificacions que obeïen a una necessitat política o patriòtica de reivindicació i d'enfrontament contra una dinastia forana. En el cas de la llegenda entorn del comte Jaume d'Urgell, el dissortat candidat que perdé els seus drets a la corona arran del Compromís de Casp i que morí anys després a la presó del castell de Xàtiva, es basa, sembla, en la tradició oral, i en una versió coetània als fets; anà prenent connotacions cada vegada més tràgiques i anticastellanes fins a arribar, anys més tard, segons el text conegut amb el títol de *La fi del comte d'Urgell*, a acusar els Infants reials Enric i Pere, germans del rei Alfons el Magnànim, d'haver assassinat amb les seves pròpies mans el malaurat comte a la mateixa presó en un episodi dialogat ple de dramatisme.²⁴

Igualment reflex del creixent antagonisme entre les autoritats catalanes i castelleses, en especial amb els virreis, és una altra llegenda tardana sobre Joan Fiveller contra el primer rei Trastàmara, Ferran I. Té l'origen en un fet real però aviat literaturitzat: es basa en una relació promonàrquica de Lorenzo Valla que figura a la seva biografia de Ferran I. Fou escrita, per tant, per lloar un rei defensor de les seves prerrogatives reials. Jerónimo Zurita el seguiria fidelment. Amb tot, la llegenda prosperà, paral·lelament, o potser com a reacció contra Zurita, amb una intenció totalment contrària a la de Valla. Ho certifica una versió catalana

²³ DURAN, Eulàlia i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Tres i Quatre, 1997.

²⁴ BATLLE, Mar, *Patriotisme i modernitat a La fi del comte d'Urgell*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

antimonàrquica anònima cinccentista que donà un especial relleu a un dels consellers de Barcelona, Joan Fiveller. Aquest fou convertit en un autèntic heroi defensor dels privilegis municipals, pel fet d'haver plantat cara al rei en un diàleg dramàtic que recorda l'escena de la Passió de Crist davant Pilat. Aquesta versió catalana, que deriva igualment de la relació de Valla, fou copiada per Pere Joan Comes a l'inici del seu *Llibre de coses assenyaldades*, al darrer terç del segle XVI.²⁵

Dues altres llegendes al servei del contrapoder tenen la singularitat que en coneixem la formació a partir de documentació coetània als fets. Una d'elles fa referència a tota l'estela d'esdeveniments sobrenaturals que envoltaren un altre membre de la reialesa perdedor, el príncep de Viana, la mort suspecta del qual desencadenà la guerra ja larvada contra el rei Joan II. Aquest episodi tingué un relleu especial durant la guerra i és un dels pocs casos del qual podem resseguir la gestació gairebé dia per dia.²⁶ Parteix d'un fet real, la mort a Barcelona, al Palau Reial, el dia 23 de setembre de 1461, del príncep Carles de Viana, en un moment crític desfavorable al rei i a la reina que desembocaria en guerra contra aquests. Des del primer moment, la Generalitat polititzà i capitalitzà aquesta mort i això es traduí en la mitificació del príncep. El *Dietari de la Generalitat* l'anomena «sanct Karles», «sanct e virtuos senyor, que passà d'esta vida en la glòria del paradís».²⁷ L'endemà, el cos fou exposat a la sala del Palau reial; i ja aleshores començà a fer miracles (guariments de persones) i els continuà fent després del trasllat del seu cos a la catedral el 5 d'octubre. De manera que «La seva fama s'ha extès per tot l'univers que invoca el seu nom com a sant i elegit de Déu».²⁸ Carles rebé, per tant, culte a la catedral de Barcelona durant la guerra del 1462-1472.²⁹ Sabem,

²⁵ GRAU I FERNÁNDEZ, Ramon, «Joan Fiveller, Ferran I i les imposicions municipals de Barcelona. Repàs a un mite històric», *Quaderns d'història*, 2/3 (1996), 53-99.

²⁶ Cito només dos treballs de FONT I RIUS, Josep Maria: «La tradició de la santedat del príncep de Viana», *La Paraula Cristiana*, 20 (1934), 196-223; i «El Príncep de Viana a la Seu de Barcelona», *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, vol. II, Barcelona, 1936, 541-557.

²⁷ *Dietaris de la Generalitat de Catalunya* (dir. Josep Maria SANS I TRAVÈ), vol I [1411-1539], Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, 167 (19 de setembre).

²⁸ BOFARULL Y DE SARTORIO, Manuel, *Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de don Juan II*, XVIII, Barcelona, Imprenta del Archivo, 1860, 86.

²⁹ FONT I RIUS, Josep Maria, «El Príncep de Viana...», *cit.*, 550. Els comptes de la sagristia de la Catedral de Barcelona demostren que el culte no cessà fins el 15 de febrer de 1472, quan possiblement fou prohibit.

per exemple, que el rei Pere de Portugal, en arribar a Barcelona, anà a la Seu «e agenollat féu oració al cors de sent Carles». ³⁰ Aviat començaria a córrer el rumor del seu emmetzinament culpant-ne la reina Joana Enríquez, la seva madrastra. ³¹

La popularitat del Príncep queda també demostrada per les cobles a favor i en contra que circularen ben aviat després de la seva mort. Entre cobles partidàries del príncep recordem-ne una:

Jesús beneit volgut nos ha levar
lo Carles bo, qui era nostra guia;
Jesús beneyt, no l'has leixat regnar
perquè rei sant algú no-l merexia. ³²

En contra, les d'un autor, reialista, potser valencià resident a Nàpols, que impreca contra Barcelona no sense ironia:

No-t cal cridar per les places
"O sent Carles, ajudau!"
Car si és sant no li plau
que a son pare tu-l rejaces. ³³

Durant la guerra el culte sembla que es propagà pel Principat. Ho demostra el cas de Cervera el 8 de juny de 1462 davant la imminència de l'arribada de l'exèrcit reial. Els paers escriviren als diputats sobre un curiós miracle operat a la capella de sant Carles de l'església de Santa Maria:

la imatge de Sant Charles alçà la spasa la qual té pintada davant, movent-se tot lo retaule a manera que se acostàs a ells. E una imatge d'àngel que és de fust, li féu gran reverència, e una altra imatge de la Verge Maria que y ha a altra part de l'altar, visiblement veeren moure, e

³⁰ SAFONT, Jaume, *Dietari* (ed. Josep Maria SANS I TRAVÉ), Barcelona, Fundació Noguera, 1992, 89.

³¹ BOFARULL Y DE SARTORIO, Manuel, *Levantamiento y guerra...*, cit., 127. En una carta dels diputats als ambaixadors, aquells parlen dels rumors d'emmetzinament: «en lo vulgo és edificada e radicada opinió, que la mort de don Karles ... no naturalment s'és seguida, per la qual ratió se dien moltes paraules».

³² RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, vol. III, Barcelona, Ariel, 1964, 98 i 100.

³³ Poesia anònima de finals de 1462 o començament de 1463 (Ms GL.Kgl. S 432 fol. Biblioteca Reial de Copenhague). Citat per NICOLAU D'OLWER, Lluís, «Poesies reialistes del temps de Joan II», *EUC*, XIX (1934), 327.

un canalobre gran de ferre que pesa mig quintar, per semblant ab una luminària de grans brandons blancs que y ha, tots se movien.³⁴

Un nou aspecte a tenir en compte és l'intent de canonització del Príncep. El 22 de març de 1462 els diputats havien escrit al canonge de Barcelona Pere Guillem Rocha, aleshores a Roma, que iniciés les gestions per a la canonització del Príncep. La gestió, però, no tingué èxit: el Papa Pius II, aleshores regnant, no en féu cap cas. Als seus *Comentaris* Pius II explica el següent:

els catalans divulgaren que Carles havia mort enverinat amb verí proporcionat pel seu pare; plorant, en visitar el sepulcre, expliquen senyals i miracles haguts per ell; asseguruen que a un recobrà la vista, a l'altre l'oïda. N'hi ha que sostenen d'haver estat guarits de poagra o de lepra [...]. Però tot esdevé miracle, cada cas és engrandit exageradament, i les coses admirables oïdes, acaben sent considerades com si haguessin estat vistes. Aquest deliri fanàtic plau als catalans, quasi han pres les armes contra el rei en defensa d'un sant! El bisbe de Vic Cosme artífex expert en simulacions i dissimulacions [...] divulgava per tot el món, mitjà de cartes, els miracles del Príncep i afirmava que tenia proves de la santedat del príncep. I que de tot arreu arribaven els donatius dels malalts, la catedral s'havia omplert de ciris votius i tot aquest ambient havia impulsat el senat català (la Generalitat) de demanar la canonització del difunt; fins i tot Lluís de França se sumà a tanta lleugeresa. Pius II judicà fútils tots els fets que li foren referits per escrit o de viva veu sobre la qüestió i se'n rigué. El muntatge es desintegrà per ell sol.³⁵

El cos restà a la catedral fins almenys el 1491, segons dues cartes reials que notifiquen que l'infant Enric es faria càrrec del trasllat de les despulles a Poblet.³⁶ Era, sens dubte, una manera ben hàbil d'integrar la figura del Príncep en el panteó reial i en la memòria dinàstica. D'aquest

³⁴ CARRERAS CANDI, Francesc, *Dietari de la guerra de Cervera*, Barcelona, Bartomeu Baxarias, 1907, 23.

³⁵ PIUS II (Enea Silvio Piccolomini), *I commentari* (trad. italiana de Giuseppe BERNETTI), vol. 3, Siena, Cantagalli, 1972-1976, 8-9.

³⁶ FONT I RIUS, Josep Maria, «El Príncep de Viana...», *cit.*, 550-551, 556-557. 1491, 12 de gener: carta del rei des de Sevilla al Capítol que atenguin les ordres de l'infant Enric, lloctinent de Catalunya, pel trasllat a Poblet del cos del Príncep; 1491, 21 de març: carta del rei a l'infant Enric que aprofiti la seva estada a Barcelona per tenir cura del trasllat. Aquesta va ser rebuda el 18 d'abril. L'infant era a Barcelona l'abril del 1491 i hi romandria encara el novembre. No consta que marxés de la ciutat fins a primers de 1494.

trasllat, però, n'hi ha poca constància; degué ser fet amb prou secretisme com perquè el poble no s'avalotés. Potser aquest fou un dels motius del clima crític barceloní que desembocaria en l'atemptat contra el rei l'octubre de 1492.³⁷ A Poblet el culte persistí: el 3 de novembre de 1542, el cardenal Miquel da Silva va permetre exposar a la veneració dels fidels un braç del Príncep que fou col·locat en un reliquiari a la sagristia del monestir.

La documentació de l'època i les cròniques coetànies informen ja dels trets fonamentals del que seria la llegenda de Carles de Viana: la mort suspecta d'homicidi; els miracles, la santedat, el culte. I deixen entreveure la capitalització dels fets per part d'un dels bàndols de la guerra, el de la Generalitat. La derrota d'aquesta silencià els fets, però aquests es van reprendre posteriorment i s'hi anaren afegint nous aspectes.

La primera narració oficial, reialista, dels fets la devem a Luca Marineo, *De las cosas memorables de España*, publicada el 1530. La interpretació és totalment contrària, però incorpora un nou element: el de l'ànima del Príncep Carles queixant-se de nits per Barcelona —encara que ens diu que això fou un invent dels barcelonins. Defensa Joan II i li atribueix un plany al seu fill Carles en què el rei és presentat com Déu, Carles com Satanàs i els catalans com pecadors. La culpa, segons Marineo, era dels catalans que insistiren al príncep que s'aixequés contra el seu pare. Carles no ho pogué sofrir i en morí:

inventaron entre sí, fingidamente, que el ánima del príncipe don Carlos ya defunto de quexava de noche, por las calles, de su padre y de su madrastra con gemido y bozes tristes que era lástima de oyr, haziendo cosas de espanto y grande admiración como si no muriera de enfermedad y muerte natural y como fiel y cathólico, mas como si por alguna industria le fuera antes de tiempo cortado el hilo de vida...³⁸

³⁷ El divendres 7 de desembre de 1492 «se sigui lo cas en la persona de la majestat del senyor rey, al qual Nostre Senyor Déu donc longua vida» (*Dietaris de la Generalitat...*, cit., vol I [1411-1539], anotació en full a part). Pere Miquel Carbonell, testimoni dels fets, els explica minuciosament en carta a Bartomeu de Verí, publicada a CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, cit., vol. II, 260-263.

³⁸ SOLERVICENS, Josep, *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser (Conflictes político-lingüístics al segle XVI)*, València, Tres i Quatre, 1988, 161-162.

Aquesta versió desencadenà la protesta de Cristòfor Despuig, que, per contrarestar-la, l'any 1557 dedicà un dels seus sis col·loquis a la guerra civil i a la llegenda de Carles de Viana. Despuig fa un elogi encès de Carles que clou amb aquesta expressió significativa a favor de la seva santedat. Vegem la descripció que fa de l'heroi:

[és] hu dels més gentils y més excel·lents prínceps que en son temps eren en lo món, amat, desitjat, ben quist y festejat per tots els prínceps francesos, italians y espanyols; y també lo papa lo amà en extrema manera. Fou més posat en tota noblesa, mesura, grandesa de ànimo, sabiduria, valor y virtut que príncep de son temps representà, y tingué més altes y més complides parts de gran y savi... sabé tant avantatjar-se a tots los reys, que sens tenir regnes pareixia més rey que tots los altres reys. Fonch tan gentil dezidor y festejador de estranjers y tan delicat inventor de gentileses y festes que tot lo món lo desitjava seguir y servir; tot lo saber en coses de noblesa y reals compliments de cort relluïen tant en sa casa que a ella, com a escola de gentilesa y perfeta criansa acorrien tots los hòmens de honor y de valor; y tras assò fonch tan bon christià y tan devot que fonch reputat per sanct.³⁹

Despuig es fa principalment ressò de l'emmetzinament del príncep per la madrastra, que «determinà's, o per una via o per altra, de fer matar el príncep don Carlos y així de fet li féu donar matzines, de les quals dins tres dies morí». Amb això fa més versemblant l'emmetzinament que segons els rumors del moment el situaven a la presó, mesos abans de la mort. Aclareix poc després que la «madrastra la reyna (ho féu) *tacito consensu* del rey» i ho corrobora amb una prova oral: una dama li havia explicat que, segons tradició entre les monges del monestir de Santa Maria de Jerusalem, aquestes havien tingut una revelació que els assegurava que la reina no estava en via de salvació. A més, deia, era sabut que la reina havia confessat al seu fill Ferran planyent-se: «ay hijo mío, tú te quedas y sabes que para reynar, pero yo triste me voy y no sé si para penar». Una darrera prova la treu precisament de Marineo; és la que fa referència a «l'ànima del príncep [que] poch dies après que fonch fora del cos, anà moltes nits per Barcelona cridant a veu plena y publicant que la reyna la madrastra lo avia fet morir ab metzines, y de assò fehya grans quexas, com que demanava vengansa».

³⁹ DESPUIG, Cristòfor, *Los col·loquis de la insigne...*, cit., 156-157.

Un altre nucli de difusió de la llegenda de Carles de Viana fou òbviament Poblet, on foren traslladades les seves despulles. La versió s'originaria a partir dels papers de fra Vinyoles, almoner i confessor del príncep, que serviren per a la confecció d'una *Historia del príncep don Carlos* per part del monjo i arxiver de Poblet Joan Vallespinosa (fl. 1580-1638). Aquest havia estat guarit d'un fort mal de cap gràcies a la relíquia del braç del príncep que era exhibida al monestir des de 1542. L'obra, citada també amb el títol de *Vida y milagros de don Carlos*, és un relat hagiogràfic de la mort de Carles, del seu trasllat a Poblet, de la descripció de la tomba i de les relíquies que s'hi guarden i dels miracles realitzats per Carles després de la seva mort.⁴⁰ I caldria resseguir també una altra tradició, la navarresa que s'originaria en un manuscrit de Diego Ramiro Dábalos, La Piscina.

L'altra llegenda de què parlàvem, que coneixem per la documentació oficial i pels cronistes, és la llegenda de "L'Encobert de Xàtiva", que respon a la tradició mil·lenarista que hem vist ja aplicada al rei Ferran II i que fou elaborada entorn d'un obscur personatge que tingué una breu vida pública en la darrera etapa de les Germanies valencianes. Es presentà com un predicador i un salvador a Xàtiva. Li donaren el nom d'Enrique Manrique de Rivera; afirmava que era fill del príncep Joan ja mort —nét per tant de Ferran II— i de Margarida d'Àustria, i amb drets de successió «als regnes d'Espanya». Es presentà a Xàtiva els darrers temps de les Germanies i fou rebut com un salvador o com un messiès que havia de salvar València de les tropes imperials. Predicava doctrines heterodoxes més o menys de tradició franciscana, per les quals fou condemnat per la Inquisició; combaté contra el virrei; però al final fou mort a traïció.

Fins ací la història documentada pel procés inquisitorial i pels cronistes valencians. La llegenda, però, s'inicià amb la seva suposada mort, perquè alguns la posaren en dubte i esperaven encara la seva vinguda per alliberar València. El 1528-1529 retrobem l'Encobert de Xàtiva, ara amb el nom d'Alonso de Vitoria, que actuà entre el 1526 i 1528, any en què fou executat. La tercera vegada que es parla de l'Encobert —indirectament aquesta vegada— és el 1541, gràcies a un

⁴⁰ Girona, Biblioteca del Seminari Diocesà, ms. 14, fol. 127-191. Agraieixo aquesta informació a Maria Toldrà.

procés judicial. Una història fabulosa biogràfica es perfila entorn del personatge, a base d'acumular dades procedents dels diversos personatges que es feren passar per ell. Així quedà definida la seva ascendència reial, l'anada a Orà o a Bugia, on aprengué l'art de la guerra, l'anada a Xàtiva al final de la Germania i la seva suposada mort el 1522. A partir d'aquesta, s'iniciaria la segona fase de la seva vida: anada a Flandes a recuperar els seus drets; el seu reconeixement per part de la seva mare Margarida d'Àustria, que li concedeix, abans de morir, l'imaginari ducat de Pera; el seu casament amb la filla d'Enric VIII d'Anglaterra, Maria; la companyia d'un home sant com un desdoblament de la seva pròpia personalitat. La tercera fase pertany ja al futur, posterior a 1541: la seva intenció de tornar a Sagunt com a rei, després de la mort anunciada de l'Emperador, cosí seu, i finalment anada a Roma i acompliment profètic a Jerusalem.

Tornem a trobar-nos davant d'una llegenda amb clara intencionalitat política, ja que afavoria un candidat nou al tron, amb drets successoris legals superiors als de l'Emperador perquè provenia del primogènit dels Reis Catòlics i no de la seva filla Joana. L'estructura de la llegenda ens aporta uns paral·lelismes significatius entre les vides dels cosins, l'Emperador i l'Encobert: tots dos haurien lluitat a Orà; el 1521 havia estat projectat el matrimoni de Carles V amb Maria, filla d'Enric VIII d'Anglaterra. La llegenda afirmava que aquesta es casà amb l'Encobert (en la realitat seria Felip II qui s'hi casaria). La creença en la llegenda tindria conseqüències cruents: dos menestrals valencians que es preparaven a rebre l'Encobert procedent de Flandes foren detinguts i ràpidament executats.⁴¹ I és que el clima polític valencià no era favorable a renovades esperances: el 1541 acabava de casar-se el duc de Calàbria Ferran d'Aragó, lloctinent general de València, amb Mencía de Mendoza, filla precisament del marquès de Cenete germà del lloctinent general de València durant les Germanies. Governava gent que coneixia bé la perillositat de certes fantasies i calia tallar d'arrel un rebrot de les vel·leïtats agermanades.

⁴¹ PÉREZ GARCÍA, Pablo i Jorge Antonio CATALÀ SANZ, *Epígonos del encubertismo. Proceso contra los agermanados de 1541*, València, Generalitat Valenciana, 2000. Publiquen tot el procés.

Viciana fou el primer (1566) a sintetitzar la informació processal dels tres Encoberts en un de sol.⁴² Ens proporcionà, a més, una tendenciosa descripció física de l'Encobert de Xàtiva feta amb la intenció que aquesta s'ajustés punt per punt a la descripció genèrica de l'Anticrist difosa per Joan Alemany en l'obra *De la venguda de l'Anticrist*, publicada a València el 1522. Descripció grotesca que no deixava cap dubte que l'Encobert de Xàtiva era l'Anticrist i no l'Encobert.

Podem dir com a conclusió que les llegendes continuen essent utilitzades pels humanistes del segle XVI, amb una finalitat política o patriòtica o com a ornament. Que en general no les inventaven sinó que les copiaven de relacions més antigues i les ampliaven amb informació d'altres llegendes, a vegades foranes. Que aquesta utilització no té res a veure amb l'esperit crític ni amb la falta d'esperit crític. La seva veracitat no era posada en qüestió, només la seva utilitat. I, finalment, que possiblement l'èxit d'aquest gènere té a veure amb l'interès dels humanistes i en general dels homes del Renaixement per la filosofia popular, per recollir i col·leccionar refranys o contes populars, novel·les, tornades populars que eren glossades i literaturitzades. Les llegendes podien tenir per a ells la mateixa funció.

⁴² VICIANA, Martí de, *Crònica de València*, IV, València, 1566 [ed. facs. València, 1972], fol. 202v-204.